



T.C. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

0907 - BY 87 - 009 - 025

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ IV

(PROF.DR. ÖMER YİĞİTBAŞI'NA ARMAĞAN)

ARAPÇA'DA EZDÂD MESELESİ

Doç. Dr. Muharrem ÇELEBİ

Hiç şüphesiz Arapça'da zıd anlamı kelimeleri işlemeden önce sırasıyla Araplar ve Arapça'nın aslından yani Sâmi d'illerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu sebeple konuyu mümkün olduğu kadar kısa ve sathî bir şekilde başından ele almaya çalışacağım.

«Arap» Kelimesi ve Araplar:

Yâkûtu'l-Hamevî (626/1228) Mucemu'l-Buldân'ın «Arabe» maddesinde "عَرَبِيَّةٌ : بالتحريك هي في الأصل اسم لبلاد العرب" ¹

dedikten sonra şöyle devam ediyor:

"أول من أنطق الله لسانه بلغة العرب يَعْرُبُ بن قحطان وهو أبو اليمن
وهم العرب العاربة " ¹

el-Hamevî burada Allah'ın Arapça'yı ilk kez konuşma fırsatını Yarub b. Kahtân'a bahsettiğini ve onun öz Araplar olan Yemen kabilesinin babası olduğunu ifade ediyor. Daha sonra ise başka bir rivayeti naklediyor:

"قال آخرون : نشأ أولاد اسماعيل بعَرَبَةٍ وهي من تِهامة فنسبوا الي بلدهم ان كل من سكن جزيرة العرب ونطق بلسان أهلها فهم العرب سُمُّوا عربا باسم بلدهم . وقال هشام بن محمد بن السائب : جِيَتِزْبِرَة العرب تدعى عربية ومن هنالك قيل للعرب عربي كما قيل للهندي هندي وكما قيل للفارسي فارسي لأن بلاده فارس " ²

(1) Yâkûtu'l-Hamevî, Mucemu'l-Buldân, Beyrut 1957 1957, IV. 96.

(2) a.g.e, IV. 97

Bu rivayette ise Hz. İsmail'in soyunun «Tihâme» bölgesinden olan «Arabe» de neşet ettiği ve bu mıntıkada oturduklarından dolayı «Arap» ismini aldıkları belirtilmektedir. Aynı zamanda Arap yarımadasının adının «Arabe» olduğu, bundan dolayı adı geçen bölgede oturana «Arabî» denildiği «Hintli» ve «İranlı» misal gösterilerek izah ediliyor.

Bu nakillerden «Arap» kelimesi ve Arapların aslı hakkında şu iki ihtimali öğreniyoruz:

1— «Arap» ismi «Yarub»dan bozularak meydana gelmiştir. Yarub'da esas Arapların babasıdır.

2— Araplar bu ismi «Arabe»de oturduklarından yani bu bölgeye mensup olmalarından dolayı almışlardır.

Görüldüğü gibi ikinci varsayımda mesele bir noktadan başlanarak geliştiriliyor. İnsanın aklında hemen şu soru doğuyor: Arap yarımadası manasında kullanılan «Arabe» adı nereden geliyor? Veya diğer bir deyişle bu yarımada niçin «Arabe» diye isimlendirildi? Yani adı geçen ismin tarihçesi anlatılmıyor. Aynı eserde Arapçayı ilk konuşanın «Yarub»un babası «Yektan b. Âmir» olduğu, «Yektan»ın Araplaşarak «Kahtân» ismini aldığı ve oğlunu ilk defa Arapça konuştuğundan «Yarub» diye isimlendirdiği şöyle ifade edilir :

"أول من تكلم بالعربية يقطن بن عامر... بن سام بن نوح ويتقال :
ان يقطن هو قحطان عرب فسمي قحطان ولذلك سمي ابنه يعرب بن
قحطان لأن أول من تكلم بالعربية . " 1

Birinci ihtimal, Arapça'yı ilk konuşma hususunda rivayetler arasında tenakuz olmakla beraber ikinciye nazaran bir bütünlük ihtiva etmektedir. Bununla birlikte sanırım konuyu Arapça'dan önceye götürerek incelemek daha uygun olacaktır.

Bütün tarihçiler Arapların «Sâmi'ler»den ve Arapça'nın «Sâmi dillerinden olduğunda birleşirler. O halde meseleyi köke doğru incelemek doyurucu olacaktır. Zira konuyu «Kahtân» ve onun oğlu «Yarub»'a bağlayarak izah etmek veya «Arabe» mıntikasından başlatmak yeni yeni

(1) a.g.e, IV. 97, 98

soruları doğuruyor. Bunun için önce «Sâmîler» ve «Sâmî» delillerine kısaca gözatalım, sonra «Arap» kelimesi hakkında başka bir görüşe yer verelim.

Arapça, İbranca, Süryanca, Habeşçe, Fenikece ve Aramca konuşan kavimlere «Sâmî» ırkları denmektedir. Bu durum «Sam b. Nuh'a nisbetle meydana geliyor. Zira bu ırklar «Tevrat»'ta ifade edildiğine göre onun neslindedir. Bu kavimlerin konuştukları diller de «Sâmî» dilleri diye isimlendirilir. Bu lisanlar arasındaki büyük benzerliğe Arap edebiyatı tarihçileri dikkati çekerler. Çünkü bunların hepsi bir ana kökten (asıldan) ayrılmışlardır. Nasıki bugün Mısır, Suriye, Irak, Ürdün, Suudî Arabistan, Fas, Tunus, Cezayir, Yemen, Kuveyt ve Libya'daki halk lehçelerinin aslı Fasih Arapça ise, «Sâmî» dillerinin de aslı «Sâmî» dilidir. Bu ana dil maalesef bugün ortada yoktur. Sadece bazı tahminler bulunmaktadır. Bir kısım fileloğlara göre «Sâmî» dillerinin aslı İbranca, diğerlerine göre ise Arapça'dır. Şimdi asıl ile furû arasındaki irtibatı Irak lehçesinden birkaç örnek vererek göstermeye çalışalım. Mesela Irak lehçesindeki «Şitirî»nin aslı «Eyye şeyin tûrîdîdu» «Şibîh»in aslı «Eyyü şeyin bike», «Silonek»in aslı «Eyyu şeyin levnuke», «Kitlek»in aslı «Kultu leke» ve «Veyn günit»in aslı «Eyne künte»dir. Bu örneklerden sonra «Sâmî'ler» «Sâmîler»in ilk vatani hakkındaki nazariyetlere değinmek istiyorum. «Sâmîler»in ilk vatani neresiydi? Bu hususta çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunları kısaca şu şekilde tasnif edebiliriz:

1— «Sâmî» ırkı bugün Mezopotamya dediğimiz yerde yani Dicle ile Fırat nehri arasında oturuyordu. Daha sonra buradan göçler başladı. Araplar Arap yarımadasına, İbraniler Filistin'e, Fenikeller Suriye'ye Habeşliler Habeşistan'a ve Babililer Irak'a hicret ettiler.

2— Müsteşriklere göre :

a. Sâmîler'in ilk vatani Afrikadır. Bunlara göre Afrika'da bugün konuşulan dillerle Sâmî lisanları arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerlik onların ilk vatanının Afrika olduğunu göstermektedir.

b. Sâmîler'in beşiği Arap yarımadasıdır. Zira Arapça Sâmî dilleri içerisinde ana Sâmî diline en yakın olanıdır.

c. Sâmîler'in ilk yurdu Fırat nehrinin batısıdır. Bazı müsteşrikler bu görüşü geliştirdiler. Onlara göre çok önceleri Sâmîler bugünkü Habeşistan'da oturuyorlardı. Buradan Arap yarımadasına hicret ettiler ve Yemen'de çoğaldılar. Yemen'den de Hicaz, Necd, Beyreyn, Filistin ve

Irak'a dağıldılar. Irakta o zamanlar Sümerliler hüküm sürmekteydi. Sâ-miler bu bölgedeki yerli devletleri yenerek kendi medeniyetlerini ve devletlerini tesis ettiler.

Sâmiler hakkında bu kısa bilgiden sonra Araplar ve «Arap» kelimesine tekrar dönelim ve bu kelimeyle ilgili başka bir görüşe yer verelim:

Oldukça verimli ve hareketli bir bölge olan Mezopotamya'ya Sümerler ve Moğollar hicret ettiler. Esas itibarıyla dağ ve köylerde yaşayan Sümerler, hakkında pek bilgi edilemeyen bir devleti yıkarak onların medeniyetini geliştirdiler. Kanunlarına ve ilahlarına yenilerini eklediler. Çivi yazısını icat ettiler. Sonraları refah ve zenginlik bunları gevşetti. Bu nedenle badiyeden gelen Sâ-miler'e yenildiler. Önceleri göçebe olan Sâ-miler Fırat nehrinin batısına yerleştiler. Fırat ve Dicle nehirleri arasında yaşayan halk Sâ-miler'e " عمرو " yani «batılı» dediler. Bununla Fırat nehrinin batısında oturanlar demek istiyorlardı. Bu kelime önce " عریبی " ye sonra da " عرب " 'a dönüştü. Adı geçen kelimenin anlamı asıl Sâ-mî dilinde " الغریبون " batılılar'dır. Sâ-mî dillerinde ise " عرب " badiye anlamındadır.

Sanırım bu girişten sonra «Arapça'da Ezdâd Meselesi»ne geçebiliriz.

«Zıdd» Kelimesi Hakkında :

Önce kelimenin manalarını tesbit edelim:

İbn Düreyd (321/933) «Bir şeyin zıddı onun hilafıdır» (1) diyerek benzemeyeni ve tersi anlamlarını kastediyor. Ebu't-Tayyib el-Luğavî (351/962), ezdâd'ın zıdd'ın çoğulu ve bir şeyin zıddının onu nefyeden şey olduğunu belirtir. Beyaz ve siyah, cömertlik ve cimrilik, kahramanlık ve korkaklığı misal olarak belirten Ebu't-Tayyib el-Luğavî, manada ihtilafın kuvvet ve cehalet kelimelerinde olduğu gibi, zıtlık olmadığını, kuvvetin zıddının zayıflık ve cehaletin zıddının ilim olduğunu, her iki zıd

(1) İbn Düreyd, Cemheretü'l-Luga, Haydarâbâd 1344 (dezez)

şeyin muhtelif, her muhtelifin de zıd olabileceğini ifade eder. Bu durum her muhtelifin zıd olduğu anlamına gelmez, yani her muhtelif zıd değildir. (1) el-Ezherî (370/980), Tehzîbu'l-Luga'da zıddın çoğulunun ezdâd olduğunu söyledikten sonra Kur'an-ı Kerîm'de(2) " وَيَكُونُونَ عَلَيْهِ ضِدًّا " ayetinde «zıdd»ın «yardımcılar», «düşmanlar», manalarına geldiğini, tekil ve çoğul olarak kullanıldığını, aynı zamanda «benzer» ve «denk» anlamlarını ifade ettiğini belirtir. el-Ezherî çeşitli görüşleri nakletmek suretiyle kelimenin manalarını zenginleştiriyor. Onun sayesinde zıdd kelimesinin de zıd anlamlı kelimelerden olduğunu anlıyoruz, (3) el-Cevherî (393/1002), hemen hemen aynı anlamları tekrar ediyor. (4) er-Râgıb el-İsfehânî (502/1108), bu kelimeyi açık bir şekilde izah ediyor: «İki zıd birbirinden son derece uzak olmakla beraber bir cinsten olup, biri diğerine sıfatlarında karşı olan iki şeydir. Beyazla siyah, şerle hayır gibi. Eğer bu iki şey bir cinsten olmazsa onlara zıt denmez. Tatlı ve hareket gibi» (5) el-Feyrûzâbâdî (816/1413) ise kelimenin manalarına yeni bir şey eklemiyor. (6).

Burada bizi ilgilendiren kelimenin en meşhur manası olan karşı, muarız ve muhalif anlamlarıdır. Bir kelimenin ihtiva ettiği iki anlamın zıd olması için bu iki mananın bir cinsten olması gerekmektedir. Yani iki muhtelif manayı ifade eden bir kelime ezdâd'dan sayılmıyor. Ezdâd'la muhtelif manalı kelimelerin farkını en güzel şekilde Ebu't-Tayyib el-Lugavî'yle er-Râgıb el-İsfehânî açıklıyor. Kısacası bir kelimenin zıd anlamlı olabilmesi için aynı cinsten iki zıd manayı ifade etmesi gerekmektedir.

Eski Arap dilcileri, Arapça'da bulunan kelimelerin manaları ve yazılışları üzerinde düşünmüşler ve bunları bir takım kısımlara ayırmışlardır.

Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr Arapçadaki kelimeleri üç kısma ayırır:

(1) Ebu't-Tayyib el-Lugavî, K. el-Ezdâd, Dımeşk, 1963, I.I,2

(2) Kur'an-ı Kerîm, XIX. 82

(3) el-Ezherî, Tehzîbü'l-Luag, Mısır, 1964-1967, (zadad)

(4) el-Cevherî, es-Sıhah, Mısır, 1956, (zadad)

(5) er-Râgıb el-İsfehânî, Mu'cem Müfredât Elfâz el-Kur'an, Mısır, tsz. (zıdd)

(6) el-Feyrûzâbâdî Muhammed b. yakûb el-Muhîr, Mısır, 1952 (zıdd)

(7) Kutrub, K. el-Ezdâd (yzm.) Berlin Kıp. Ahlwarat, 7091, v. gb.

1— Lafzı ve manası değişik olan kelimeler. Bu kategoriye dahil olan kelimeler sayı itibariyle diğerlerinden çok fazladır.

2— Lafzı ayrı manası bir olan kelimeler. «Ayr», «hımar»; «zi'b», «sîd» gibi.....

3— Lafzı bir, iki veya daha çok anlamlı kelimeler. Din, imam boy ve millet manalarına gelen «el-Umme» kelimesi gibi..... Bu tür kelimeler içerisinde zıd anlamlı kelimelerde bulunmaktadır. Yakın ve şek manalarına gelen «asâ» gibi.

el-Müberra (285/898) de K. Mâ İttfaka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nâhu isimli eserinde Kutrub gibi kelâmı üç kısma ayırır: Zıd manalı kelimeleri lafzı bir olduğu halde iki veya daha fazla anlam ifade eden kelimeler gurubunda zikreder. (1) Ancak el-Müberra «ezdâd» kelimesini kullanmıyor. Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (328/939) de kelimeleri, zıd anlamlı, lafzı ve manası değişik ve muhtelif lafızlı aynı anlamlı kelimeler olarak üçe ayırır. (2)

Zıd anlamlı kelimelerin, lafzı bir manaları değişik kelimeler gurubundan ayrı olduğunu açık bir şekilde Ebu't-Tayyib el-Lugavî belirtmiştir. Daha sonra bu ayrılığı İbn Fâris (395/1004)in taksiminde de görmekteyiz. O zıd anlamlı kelimeleri ayrı bir kısımda zikrederek kelâmı yedi kısma ayırır; böylece eski taksime yenilik getirmiş olur :

1— Lafzı ve manası değişik kelimeler. Adam, at, kılıç gibi. Bu tür kelimeler çoğunluktadır.

2— Lafzı değişik manası aynı olan kelimeler. «Seyf», «azb»; «leys» «esed» gibi...

3— Lafzı bir manası değişik kelimeler. (3) «aynu'l-mâ'», «aynu'l-mâl» gibi...

4— Lafzı aynı manası zıd kelimeler. «zann» gibi...

5— Lafzı ve manası yakın kelimeler. «el-hazm», «el-hazn» gibi...

6— Lafzı değişik manası yakın kelimeler. «medeha», «ebbene» gibi..

(1) el-Müberra, K. Mâ İttfaka Lafzulu ve İhtelefe Mânâhu, Kahire, 1350, s. 2,3

(2) Ebu Bekr İbnu'l-Enbârî, K. el-Ezdâd, Kuveyt, 1960, s. 6

(3) ez-Zebîdî, «ezdâd»ı bu kısma dahil eder. Bk. Tâcü'l-Arûs, Mısır, 1306, I.9

7— Lafzı birbirine yakın anlamları değişik kelimeler. «harice», «ta-harraca» gibi (1)...

Ezdâd'ın Varlığı Hakkında Şüpheler:

Arapça'da zıd anlamlı kelimeler hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bir kısım dilciler bu kelimelerin varlığından şüphenmişlerdir (2) Bu hususta kelimeleri dört kısımda toplamak mümkündür:

1— Arapça da zıd anlamlı kelimeler olduğunu reddeden görüş:

Bu düşüncede olan dilcilere göre Arapçası'da bu tür kelimeler sonradan uydurulmuştur. Asıl Arapça'da zıd anlamlı kelime bulunmamaktadır. Zira aksi halde kelimelerden oluşan cümlenin manasını anlamak olanaksızdır. Mütekellimin iki zıd anlamdan hangisini kasteddiğini muhatap nasıl anlayacak? Bu görüşü savunanların başında İbn Derestevyh'i görmekteyiz. O «Şerhu'l-Fasîh»inde en-nev'» kelimesinin doğmak anlamına geldiğini, bazı lügatçıların onu, batmak manasına da geldiğini sanarak «ezdâd»dan saydıklarını belirtir; daha sonra da Arapça'da ezdâd'ın bulunmadığını iddia eder. (3)

2— Arapça'da zıd anlamlı kelimeler vardır; ama bunların aslı yine tek manaya dayanmaktadır. Daha sonra kelimeler genişleyince anlamlarda meydana gelen gelişmelerden dolayı bir kısım kelimeler zıd anlamlı hale gelmişlerdir; gerçekte ise mana birdir. Msl. «as-sarîm» kelimesi gece ve gündüz manalarına gelir. Bu iki anlamın aslı birdir. Çünkü «as-sarîm» kesilmiş demektir. Yani gündüzün oluşuyla gece, gecenin oluşuyla gündüz kesiliyor. Gündüz ve gece birbirlerini takip ediyor. Yani gece ve gündüzün müşterek yanı her ikisinde günün bir parçası oluşudur. (4)

3— Zıd anlamlı kelimeler vardır; ama bunların manalarındaki zıdlık aynı kelimelerin değişik lehçelerdeki farklı anlamlarıdır. Msl. «el-Cevn» kelimesi bir lehçede beyaz, diğer lehçede siyah anlamına gelmektedir. Kabilelerin birbirleriyle temas etmeleri neticesinde lehçeler arasında anlam alışverişi meydana geldi. Kısacası lehçelerin birbirlerinden etkilenmeleri sonucu her lehçe diğer lehçedeki zıd manaları aldıkların-

(1) İbn Fâris, en-Sâhibî, Beyrut, 1984, s. 201, 202; es-Suyûtî, el-müzhir Mısır, tsz. 1.388,389

(2) a.g.e, s. 96; a.g.e, 1.396

(3) el-Müzhir, 1.396

(4) İbnu'l-Erbâri, K. el-Ezdâd, s. 8

dan kelimeler zıd anlamlar kazanıyor. (1) Öyle sanılırki lehçe farklılıklarının zıd anlamlı kelimelerin çoğalmasında rolü büyüktür. Lehçe farklılığının zıd anlamlı kelimelerin doğuşunun yegane nedeni olduğu tarihi olaylar belirtilerek anlatılır. Anlam değişikliğinin önemi için şu ilginç olay nakledilir: Himyer kralı, başka bir bölgeden gelen şahsa «sıb» (otur) der, yabancı «sıb» kelimesi kendi lehçesine «atla» anlamına geldiğinden kendisini üzerinde bulunduğu yüksek tepeden aşağı atar. Bu duruma şaşırarak krala lehçe farklılığının bu intihara sebep olduğu anlatılınca o, «Himyer toprağına gelen Himyerceyi öğrensin» der. (2) Ebu Ubeyd (224/838)in «el-Gârib el-Musannaf» da ifade ettiği zıd anlamlı kırk kelimenin (3) zamanla fazlalaştığını görüyoruz. Bu husus İbn Dureyd'in dikkatini çekmiş, lehçe farklılığından kaynaklanan zıd anlamları ihtiva eden kelimelerin ezdâd'dan sayılmadığını belirtmiştir. Msl. ayrılma ve birleşme manlarına gelen «eş-şa'b» kelimesi ona göre zıd anlamlı bir kelime değildir. Zira anlamdaki zıdlık lehçe farklılığından kaynaklanmaktadır. (4)

4— Arapça'da zıd anlamlı kelimeler vardır: Bu görüşü K. el-Ezdâd sahiplerinden başka İbn Fâris ve es-Suyûtî müdafa eder. İbn Fâris, bu konuda bir kitap yazdığını ve delillerini zikrettiğini bildirir. (5) es-Suyûtî ise zıd manalı kelimeler için misaller sunar (6).

Arapça'da zıd anlamlı kelimelerin varlığı, miktarı ve ne zaman ortaya çıktığı gibi meseleler zamanımız müelliflerinin de dikkatini çekmiş, onlar da bu konuda görüşlerini belirtmişlerdir. (7)

Ezdâd'a İtiraz ve Cevabı :

Mademki bazı lafızlar iki zıd manaya delalet ediyor, öyleyse muhatap söyleyenin hangi anlamı kasteddiğini nasıl anlayacak? Şayet kendisine hitap edilen mütekellimin ifade etmek istediği mananın zıddını anlarsa o zaman kelime istenilen medlulu ifade etmiyor; bu durumda ise

(1) a.ge., s. II, 12

(2) es-Sâhibî, s. 51; el-Müzhir, 1.396

(3) Ebu Ubeyd, el-Garîb el-Musannaf, yzm. Fatih ktp. 4008, v. 225 a, 258 a; er-Rafî, Tarih Adâb el-Arab, Beyrut 1974, I.199.

(4) el-Müzhir, 1.396

(5) es-Sâhibî, s. 98

(6) el-Müzhir, I. 389, 396

(7) Târih Âdâb el-Arab, 1.196.200; Corcî Zeydân, Târih Âdâb el-Luga el-Arabiyye, Beyrut, 1967, 1.49

ARAPÇA'DA EZDÂD MESELESİ

anlam hasıl olmadığından karşılıklı anlaşma mümkün olamaz. Acaba bu husus lisana bir noksanlık getirmiyor mu?

Dilde zıd anlamlı kelimelerde olduğu gibi, bütün diğer kelimeler de müstakil bir şekilde ele alınmamalıdır. Zıd anlamlı kelimedenden önceki kelimeler veya cümlelerle, ondan sonraki kelimeler ve cümleler mana yönünden bir bütünlük arzeder. Yani sözün başı ile sonu arasında irtibat vardır. Kısacası kelimeler ve cümleler anlam itibariyle birbirlerini tamamlar. Şair Lebîd'in şu beytinde olduğu gibi.

كل شيء ما خلا الموت جَلَلٌ — والفتى يسعى ويلهيه الأمل

Bu beyitte ezdâd'dan sayılan «celel» kelimesinin başındaki ve sonundaki kelimelerden bu kelimenin «kolay» anlamında olduğunu anlarız. Şair, ölümden başka her şey kolaydır, demek istiyor. «Celel»e büyük anlamı ve rirsek mana «ölümden başka her şey büyüktür» olur. Bu tür anlamda, ölüm gibi büyük bir olay basite irca edilmiş oluyor. Ölüm kolay olmadığına göre şairin kasteddiği mana aşıkardır. «Celel» kelimesi şu beyitte de «kolay» manasına kullanılmaktadır: (1)

يا خول كيف يذوق النعص معترف — بالموت والموت فيما بعده جَلَلٌ

Aynı kelime aşağıdaki mısradaki «büyük» manasındadır:

فلئن عفوت لأعفون جَلَلًا

Zira şair, «eğer affedersen bu bağışlamam çok büyük olur» diyor. Çünkü insan küçük bir suçu affetmekle öğrenmez. Bir başka misal:

من كان فوق محلّ الشمس موضعه — فليس يرفعه شيء ولا يضيع

Burada ezdâd'dan sayılan «fevk» kelimesinin «üst» anlamında kullanıldığını beytin toplu anlamından kolaylıkla anlıyoruz. Zira «güneşin altı» manasını verirsek yükseklikte zirveyi ifade etmemiş oluruz. İkinci mısra birinci mısradaki «fevk» kelimesinin ne anlamda kullanıldığını çok güzel bir şekilde izah ediyor. Aynı kelime şu ayet-i kerîme'de de üst manasındadır: (2)

"ان الله لا يستحي أن يضرب مثلا ما بعوضة فما فوقها"

(1) el-Müzhir, 1.398

(2) K. Kerim, 11.26

«Muhakkak ki, Allah, sivri sinek ve ondan büyüğü ile hakkı açıklamak için misal getirmeyi terketmez». Yüce Allah bu âyet-i kerîme'de sivri sineği küçüklükte zirve ittihaz etmiştir. «fevk» kelimesine «dûn» alt manası verirsek «Allah sivri sinek ve ondan küçüğü ile hakkı açıklamak için misal getirmekten çekinmez» anlamı ortaya çıkar: bu durumda da sivri sinekten daha büyük olanlardan bahsedilmemiş olunur. Gerçi el-Kelbî gibi bu görüşü ifade edenler de bulunmaktaysada müfessirler «dûn» anlamını pek uygun bulmamaktadırlar. Kısaca ifade etmek gerekirse âyetlerin genel anlamlarından zıd manalı kelimelerin anlamlarını çıkarabiliriz. Mesela

«الذين يظنون أنهم ملاقوا ربهم...» âyet-i kerîme'sinde «zanne» fiili «teyakkana» anlamındadır. Çünkü Allah'ın kendisine mulâkî olma hususunda şüpheye düşenleri övmesi mümkün değildir.

Bütün bu açıklamalardan sonra şu neticeye varabiliriz: Zıd anlamı kelimelerin manaları bir bütün içerisinde siyak-ı sibakdan tesbit edilebilir. Manası tesbit olduğuna göre dile her hangi bir noksanlık getirmesi de söz konusu değildir. Bununla birlikte zaman zaman zıd anlamı kelimelerin anlamlarını tesbitte güçlükler çıkmaktadır. Bu nedenle dilciler arasında ihtilaflar doğmakta, münakaşalar meydana gelmektedir. Bu hükmü doğrulayacak pek çok misal lügat kitaplarında yer almaktadır.

İlk Ezdâd Kitapları :

«el-Müselles» türü eserlerin mucidi olan Kutrub, zayıf bir ihtimalle «K. el-Ezdâd» isimli kitabıyla bu sahada da ilk eser veren filolog olmuştur. (2) Ancak bu konuda kesin bir hüküm vermek oldukça zordur. Zira ne Kutrub'un vefat tarihini, ne de bu eseri ne zaman te'lif ettiğini biliyoruz. Ebu Ubeyde (3) (210/825) ve el-Asmaî (216/831)'nin K. el-Ezdâd'ların Kutrub'dan önce te'lif etme ihtimali daha kuvvetlidir; çünkü Kutrub kitabında gerek Ebu Ubeyde ve gerekse el-Asmaî'den nakletmektedir. (4)

(1) K. Kerîm, 11,46

(2) Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İstanbul, 1.115

(3) İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Tahran, 1971, s. 95

(4) Kutrub, K. el-Ezdâd, yzm. v. 10a, 10b, 15a.

Kutrüb'un «K. el-Ezdâd»ı H. Kofler tarafından (Islamica V, 247 ff-293 ff) neşredilmiştir. (1) Eser şöyle başlar:

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ، قَالَ أَبُو عَلِيٍّ قَطْرِبُ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُسْتَنِيرِ :
الكلام في ألفاظه بلغة العرب على ثلاثة أوجه وهو الأعم الأكثر : اختلاف
اللطين لاختلاف المعنيين 2 »

Bu girişten sonra Kutrub, bu kitabı, kelamın üçüncü kısmı olan «ezdâd»a onun kelime sayısı itibariyle azlığı ve güzelliğinden dolayı tahsis ettiğini ifade eder. Zıd anlamlı kelimelere yakın ve şek manasına gelen «asâ» kelimesiyle başlar, onun Kur'ân'da vacip anlamında kullanıldığını belirttikten sonra İbn Mukbil'in beytiyle istişhatta bulunur :

«وانما خصصنا بالانحار عنه لقلته في كلامهم ولطرافته . فمن الانحداد
(عسى) تكون يقينا مرة وشكا اخرى ، قال الله جل ثناؤه : (عسى
ربكم أن يرحمكم) وعسى في القرآن من الله واجبة ، وقال ابن عباس :
هي واجبة . وقال ابن مقبل :

ظنّ بهم كعسى وهم بتنوية ————— يتنازعون جوائز الامثال (الطويل) 5

Kutrüb «asâ»dan sonra «zann»ı zikreder, şek ve yakîn anlamına geldiğini âyet ve şiirle istişhatta bulunarak izah eder. (6) Bu şekilde devam eden K. el-Ezdâd'da son zıd anlamlı kelime olarak «iz»in manası izah edilir; geçen ve gelecek bir olay için kullanıldığı yine âyet ve şiirden deliller sunularak açıklanır. (7) Oldukça muhtasar olan bu eserde eski Arap şiiriyle istişhât çok önemli bir yer işgal eder. Kutrub zıd anlamlı kelimelerin manaları için şiirle istişhatta bulunur. K. el-Ezdâd şiir yönünden zengindir. Bu eserde şiirle istişhâdın yanında âyetle de istişhât önemli bir yer tutar.

İlk K. (el-Ezdâd) müelliflerini vefat tarihlerine göre şu şekilde sıralayabiliriz: Ebu Ubeyde (8) (210/825), Kutrub (sn. 210/825), el-Asmaî

(1) Brockelmann (carl), Suppl. leiden, 1937-1942, 1.161

(2) Kutrub, K. el-Ezdâd, yzm. v. 9b

(3) K. Kerim, XVII. 8

(4) Beyit için bk. Dîvân İbn Mukbil, nşr. Ahmet Türek, Ankara, 1967, s. 106

(5) Kutrub, K. el-Ezdâd, yzm. v. 9b

(6) Kutrub, K. el-Ezdâd, yzm. v. 10a.

(7) a.g.e, v. 20a.

(8) el-fihrist, s. 59 ; el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât, Kahire, 1950, III, 286

(216/831), İbrahim b. Yahyâ el-Yezîdî ⁽¹⁾ (225/839), Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed et-Tevvezi ⁽²⁾ (230/844), İbnu's-Sikkît (246/860), Ebu Hâtim Sehl b. Buhammed es-Sicistânî (255/868), el-Müberraîd (285/898), Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (328/939), İbn Deresteveyh ⁽³⁾ (347/958), Ebu't-Tayyib el-Lugavî (351/962), İbnu'd-Dehhân ⁽⁴⁾ (569/1173), Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî ⁽⁵⁾ (577/1181), as-Sâgânî (605/1208) ve diğeri...

Bunların içerisinde İbrahim b. Yahyâ el-Yezîdî ve el-Müberraîd'in kitapları «Mâ İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nahu» şeklindedir. Bu eserlerden Ebu Ubeyde, İbrahim b. Yahyâ el-Yezîdî, İbn Deresteveyh ve Ebu'l-Berekât İbnu'l-Enbârî'nin kitapları bize ulaşmamıştır. Bunlar hakkında bilgimiz yoktur; ancak el-Yezîdî'nin eserinin yediyüz yaprak civarında olduğunu el-Kiftî'den öğreniyoruz. ⁽⁶⁾

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bize ulaşan ilk ezdâd kitabı Kutrub'un eseri olabilir. Şimdi en eski ezdâd kitapları hakkında ulaştığımız neticeyi kısaca belirtelim:

Kutrub'un eseriyle el-Asmaî, İbnu's-Sikkît ve es-Sicistânî'nin eserleri arasında metod bakımından farklılık bulunmamaktadır. Bu husus adı geçen eserlerin te'lif tarihlerinin birbirlerine yakın olduğu intibahı veriyor. Kitapların tertibi, yani zıd anlamlı kelimelerin sıralanması hepsinde de her hangi bir kaideye tabi değildir. Birinde kitabın başında bulduğumuz kelimeyi diğeri ortada veya kitabın sonlarında buluyoruz. Bu durum Ebu't-Tayyib el-Lugavî'ye kadar devam eder. O, K. el-Ezdâd'ın kelimenin ilk harfini esas alarak alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. Ebu't-Tayyib el-Lugavî'den sonra es-Sâgânî de zıd anlamlı kelimeleri alfabetik sıraya göre tertip etmiştir; ancak onun eseri son derece muhtasar, şahitlerden tecrit edilmiş küçük bir sözlüğü andırmaktadır. Kutrub, el-Asmaî, İbnu's-Sikkît ve es-Sicistânî'nin muhtasar K. el-Ezdâd'larını hacim itibarıyla karşılaştıracak olursak es-Sicistânî'nin eserinin diğerlerinden biraz daha büyük olduğunu görürüz. İstîşâh hususunda hepsinde de eski Arap şiiri ve Kur'ân âyetleriyle istîşâh çok önem verilir.

(1) a.g.e., s. 56; a.g.e., 1.190

(2) a.g.e., s. 63; a.g.e., 11.126

(3) Keşfu'z-Zunûn, 1.115

(4) el-Müzhir, 1.379

(5) a.g.e., 1.379

(6) İnbâhu'r-Ruvât, 1.190

ARAPÇA'DA EZDÂD MESELESİ

Ancak el-Asmaî, İbnu's-Sikkît ve es-Sicistânî, şiir ve âyetten başka nadi-ren de olsa hadis-i şerîf ve meselle de istişhatta bulunurlar. Bunların ha-ricinde el-Asmaî, Ebu Ubeyde, Ebu Zeyd el-Ensârî, el-Farrâ', Ebu Amr eş-Şeybânî'den; İbnu's-Sikkît, el-Asmaî, Ebu Ubeyde, Ebu Zeyd el-Ensârî, el-Ferrâ' ve Ebu Amr eş-Şeybânî'den; ve es-Sicistânî, el-Asmaî, Ebu Ubey-de, Ebu Zeyd el-Ensârî ve İbn Abbas'dan nakleder. Görüldüğü gibi el-As-maî'den İbnu's-Sikkît ve es-Sicistânî faydalanmışlardır. Bu durumu İb-nu's-Sikkît çok ileriye götürmüş bazı zıd anlamlı kelimeleri ve manala-rını el-Asmaî'den iktibas etmiştir. İki kitap arasındaki benzerlik Haff-ner'in de dikkatini çekmiştir. (1)

Ebu Bekr Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî (328/939)yle bu tür eserlerde gelişme görüyoruz. Ebu Bekr İbnu'l-Enbârî zamanına kadar te-lif edilen eserlerin en genişini yazmıştır. Daha doğrusu o, bu sahadaki eserleri toplamıştır. (2) Bundan dolayı kaynakları diğerlerinden daha zen-gindir. Zıd anlamlı kelimelerin tertibinde her hangi bir yenilik getir-memiştir. Kutrub'un ona tesirini bu eserde açık bir şekilde görebiliyo-ruz. O, bir çok yerde Kutrub'un ismini zikrederek ondan nakleder. (3)

K. el-Ezdâd türünde yazılmış eserleri ikinci kez Ebu't-Tayyib el-Lu-gavî (351/962) toplar ve «K. el-Ezdâd fî Kelâm el-Arab» ismiyle eseri-ni te'lif eder. O, aynı zamanda zıd anlamlı kelimelerin belirtilen mana-larını karşılaştırır, hataları düzeltir, en sonunda da kendi görüşlerini ilave eder. (4) Adı geçen bu eser şu ana kadar bize ulaşan ezdâd'ların en mükemmeli'dir. Şiir, âyet, hadis, mesel, sika ve fasih Arap filologlarının sözleriyle istişhatta bulunan müellifimiz rivayetleri tahkik eder. Bu ese-

(1) Bk. August Haffner, Drer Arabische Qullewerke Über Die Addâd, Worwort, s. 5

(2) İbnu'l-Enbârî, K. el-Ezdâd, s. 13

29, 70, 74, 103, 142, 153, 185, 202, 204, 206, 210, 216, 224, 251, 265, 309, 319, 323, 363, 366, 371, 373, 378, 379, 380, 387, 392, 394, 397, 400, 406, 407, 408

(3) Bu konuda fazla bilgi için bk. Ebu Bekr İbnu'l-Enbârî, K. el-Ezdâd, s. 8,

(4) Ebu't-Tayyib el-Lugavî, K. el-Ezdâd, I.I

rin çok mühim iki yönü vardır : Zamanına kadar hiç bir tertibe bağlı kalınmaksızın yazılan zıd anlamlı kelimeleri Ebu't-Tayyib el-Lugavî, bu kıtapta, kelimenin ilk harfine göre afebetik sıraya dizmiştir. Şayet kelimenin ikinci harfini de sıralamada göz önünde bulundursaydı kitabın metodu daha mükemmel olacaktı. İkinci önemli yönü Ebu't-Tayyib el-Lugavî değişik anlamlar ifade eden kelimeyle, zıd manalar taşıyan kelimeyi kesin bir şekilde birbirinden ayırıyor. Onun zamanına kadar muhtelif anlamlı kelimelerle zıd manalı kelimeler karıştırılmaktadır. İlk kez Ebu't-Tayyib el-Lugavî bu konuya açıklık kazandırmıştır. O, «her zıd anlamlı kelime, muhtelif anlamlı kelimedir; fakat her muhtelif manalı kelime zıd anlamlı değildir» (1) diyerek bu karışıklığı halleder.

(1) a.g.e, 1.2

ملخص البحث

" مسألة الأضداد في اللغة العربية "

لقد حاولت فيها شرح مشكلة الأضداد في اللغة العربية وأردت أن أبين هذا الموضوع اللغوي واكشف أسرارته بالعناوين التالية :

١- كلمة " العرب " ومن هم العرب العاربة؟ وأين وطنهم القديم؟

٢- حول كلمة "ضدّ "

٣- الشبهات في وجود هذه الكلمات في العربية.

٤- السؤال أو الاعتراض عليها وجوابه .

٥- كتب الأضداد الأولى .

قد ذكر اللغويون العرب التدماء أن الكلمات في اللغة

العربية كما هي في اللغات الأخرى تنقسم إلى عدة أقسام ، وهي :

١- ما اختلف لفظه واختلف معناه ، مثل : رجل وحصان وسيف

٢- ما اختلف لفظه واتفق معناه ، مثل : قعد وجلس - أسد

وليث - سيف وعضب .

٣- ما اتفق لفظه وضادّ معناه ، مثل : الصريم : النهار والصريم :

الليل - والجون : الأبيض والجون : الأسود - والظن : اليقين والظن :

الشك .

من سنن العرب في الاسماء أن يسموا المتضادّين باسم واحد ،

ولكن بعض اللغويين أنكر هذا المذهب منهم ابن درستويه قال في

شرح الفصيح : "النوء : الارتفاع بمشقة وثقل ، ومنه قيل للكوكب

قد ناء اذا طلع ، وزعم قوم من اللغويين أن النوء : السقوط أيضاً ،

وأنه من الأضداد ، وقد أوضحنا الحجة عليهم في ذلك في كتابنا في

ابطال الأضداد "فاستفدنا من هذا أن ابن درستويه ذهب إلى انكار

الأضداد وأن له في ذلك تأليفاً . وسأل من أنكر الأضداد من أيّد ورودها

في اللغة العربية قائلاً : "كيف يعترف المخاطب المعنى المراد الذي

قصده المتكلم اذا كانت اللفظة الواحدة تفيد معنيين مضادين ؟ انما لا شك فيه أن الجواب عليه ممكن . لذا حاولت أن أردّ عليه ذاكرا أبياتا وآيات قرآنية . وقلت في هذا الصدد : إن المعنى المراد من الأضداد لا يظهر إلا بفهم أول الكلام وآخره وعلينا أن نأخذ الكلام ككلّ وألا نفصله ونقسّمه لأن الكلام يتم بعضه البعض من ناحية المعنى . وفي نهاية مقالتي هذه قد ذكرت من ألف في الأضداد من أئمة اللغة مثل قطرب والاصمعي وأبو عبيدة وابن السكيت والسجستاني وأبو بكر الأنباري والماغانبي وأبو الطيب اللغوي الذي لعب دورا هاما في تأليف الأضداد إذ أنه رتب الأضداد حسب الحروف الهجائية وجمع هذه الكلمات من كتب الأضداد الأخرى وصححها بمنهج علمي . وأخيرا قارنت كتب الأضداد التي وصلت إلينا وأشرت الي خصائصها المهمة .

الاستاذ المساعد الدكتور محرم جليبي